

ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ У ДИЛОГІЇ ЖОРЖ САНД «КОНСУЕЛО» І «ГРАФІНЯ РУДОЛЬШТАДТ»

Анотація. У статті розкрито відтворення історіографії та філософії історії у художньому світі діалогії Жорж Санд «Консуело» і «Графиня Рудольштадт». З'ясовано, що принципи художнього осмислення форм теоретичного розгляду історії у діалогії наближені до засадничих принципів романтичної історіографії та філософії історії, а також філософських поглядів П'єра Леру.

Ключові слова: романтизм, історія, історіографія, філософія історії.

Аннотация. В статье раскрыто отображение историографии и философии истории в художественном мире диалогии Жорж Санд «Консуело» и «Графиня Рудольштадт». Установлено, что принципы художественного осмысления форм теоретического рассмотрения истории в диалогии близки к базовым принципам романтической историографии и философии истории, а также к философским взглядам Пьера Леру.

Ключевые слова: романтизм, история, историография, философия истории.

Summary. The article discovers the reproduction of the historiography and the philosophy of the history in the artistic world of the diology of George Sand «Consuelo» and «Countess of Rudolstadt». It was established that the principles of the artistic sense of the forms of the theoretical examination of the history in the diology are close to the basic principles of the romantic historiography and the philosophy of the history and also the philosophical views of Pierre Leroux.

Key words: Romanticism, history, historiography, philosophy of history.

Епоха романтизму зумовила значні трансформації у поглядах на власне історію як на окрему і важливу науку. З іншого боку, саме з романтизмом пов'язане виникнення поняття художнього історизму у царині красномовного письменства. Якщо у період Просвітництва в історіографії домінували послідовний відбір матеріалу та раціоналістично обумовлений (відповідно до світоглядних засад тієї доби) виклад фактів, що групувалися здебільшого навколо діяльності визначних діячів минулого (хоча вже Вольтер вказував на потребу зображення історії народу замість «незначної частини історії королів і дворів» та створення не хронології чи генеалогії, а «картини століть» («le tableau des siècles») [16], [17]), то з поширенням романтизму акценти при висвітленні історії змінилися. Сучасні дослідники Ірина Савельєва та Андрій Полетаєв базовим принципом романтичної історіографії вважають інтуїтивістський підхід, основні методи якого, згідно з науковцями, охоплюють «вчування», «уяву; цікавість і довіру до документів; створення колориту епохи; побудову історичного нарративу як роману, використання риторичних прийомів, характерних для художньої літератури», та принципово важливу ідею розвитку [10, с. 29-30].

У літературі, зі свого боку, поширюються історичні сюжети, стає популярним відтворення місцевого колориту та виникає романтичний історичний роман, засновником якого традиційно вважають Вальтера Скотта¹. Якраз із творчою манерою «шотландського чародія» Оноре де Бальзак

пов'язує таку особливість романтичного історизму, як філософське осмислення історії у художньому творі. У передмові до «Людської комедії» О. де Бальзак зазначає: «Вальтер Скотт підняв на висоту філософського осмислення історії роман (...). Він вніс у нього дух стародавніх часів, поєднав у ньому драму, діалог, портрет, пейзаж, описи; він включив туди і неймовірне, і правдиве...» [1, с. 47]. У Франції яскраве свідчення філософських елементів історії спостерігаємо у романі «Сен-Мар» Альфреда де Віньї, що підтверджує проблемно-тематичний розгляд цього твору Борисом Реїзовим [8, с. 155-260]. За констатацією літературознавця, романтична епоха загалом «залюбки віддавалася філософсько-історичним спогляданням» [8, с. 81].

Чільне місце відведене філософії історії також в іншому французькому романтичному романі – філософській діалогії Жорж Санд «Консуело» і «Графиня Рудольштадт». Мета нашої розвідки полягає у з'ясуванні специфіки осмислення історії у названих романах. Завдання дослідження передбачає інтерпретацію художнього бачення історіографії та філософії історії як форм теоретичного погляду на історію у цих творах.

Показовим є вже той факт, що дослідники неодноразово відносили діалогію Жорж Санд до жанрового різновиду історичного роману. Назвемо Б. Реїзова [9, с. 327], Олександра Білецького [2, с. 156] (ідеться про статтю «Жорж Санд», написану у довоєнний період як розділ до історії французької літератури; пізніше О. Білецький спростовує твердження про історичність діалогії і захищає роман «Консуело» до жанрового варіанта «роману про покликання митця» [3, с. 518-520]), Ніну Литвиненко [5]. Прочитання діалогії «під кутом історичного роману» пропонує і Сара Момбер [13].

На історичність художнього відображення дійсності у своїй діалогії Жорж Санд вказує вже у передмові до романів, написаних, щоправда, через десятиліття після завершення першої публікації, у

¹ Про внесені корективи щодо першості Вальтера Скотта у створенні романтичного історичного роману див.: Постова Н. С. Поэтика французского исторического романа: «Собор Парижской Богоматери» Виктора Гюго [7]. Докладно з'ясовуючи своєрідність неоднозначності сприйняття романів Вальтера Скотта на французькому ґрунті та відмінність від них французького варіанта романтичного історичного роману, дослідниця доходить висновку, що «сьогодні необхідно вирізняти вальтерскоттівську модель роману і французький романтичний історичний роман як окремі жанрові різновиди зі своїми специфічними завданнями і можливостями» [7, с. 11].

1854 році. Авторка стверджує, що основою романів «Консуело» і «Графині Рудольштадт» є «історичні реалії» [14, кн. 1, с. 5]. Однак домінуюча роль у діалогії не відведена історичним фактам, як і історичним персонажам, на відміну від роману А. де Віньї «Сен-Мар», у передмові до якого автор зазначив: «Наших історичних діячів я розмістив на передньому плані, зробив їх головними дійовими особами трагедії» [4, с. 420].

Головні герої діалогії Жорж Санд – Консуело та Альберт – особи не історичні, а створені уявою авторки своєрідні образи-символи. І незважаючи на те, що у передмові до романів письменниця наголошує на правдивості та історичності зображених подій, у творах наратор пояснює використання історичних фактів неможливістю відмежувати свою героїню «des faits qui se passèrent dans son temps et sous ses yeux» [14, кн.1, с. 445] «від фактів, які відбувалися в її час і на її очах» (тут і далі переклад із французької наш. – Л. С.), вимогами «історичної правди» [14, кн. 2, с. 453] та прагненням віднайти інформацію про своїх героїв [15, с. 525]. Отже, наратор займає позицію не історика чи філософа, а романіста, який розповідає про події, відомі з різноманітних першоджерел: історичних праць, мемуарів чи навіть газетних повідомлень. Своїм обов'язком оповідач вважає «passer rapidement sur les détails qui tiennent à l'histoire» [14, кн.1, с. 445] («швидко минати деталі, які належать до історії») та «ne pas fatiguer le lecteur d'une galerie de personnages historiques» [15, с. 20] («не втомлювати читача галереєю історичних персонажів»). Проте «галерея» історичних осіб у діалогії надзвичайно містка: імена багатьох із них лише фігурують, окремі наділені другорядною чи епізодичною роллю.

Про другорядність історичної правди у діалогії свідчить також те, що частина історичних довідок віднесена за межі тексту романів і міститься у розлогіх авторських примітках. З огляду на це С. Момбер зауважує: «Між основним текстом і текстом примітки ієрархічно розподіляються два рівні прочитання: рівень роману, для якого відведені поширені найефективніші місця і текстові ефекти, та рівень знання, що відчувається як несумісний з першим і відведений у паратекст» [13, с. 137]. Згідно з О. Білецьким, «історія в «Консуело» відчувається тільки як орнаментика, як декоративний фон, яким автор то користується, то не користується» [3, с. 518]. Натомість сутнісне осмислення історії, представлене у художньому світі, є однією з ознак приналежності діалогії до варіанта французького романтичного філософського роману. У діалогії має місце низка питань історіографічного та філософсько-історичного характеру: особливості записування історії, специфіка рецепції та передачі історичного досвіду, роль людини й епохи в історії, своєрідність розвитку суспільства.

Насамперед порушене питання історії як сукупності подій про минуле, що фіксуються для ознайомлення з ними наступних поколінь. У

цьому контексті ставлення наратора до інформації, яку «нотує» історія, сповнене недовіри та іронії. Історія, переконаний оповідач, залишає для нащадків те, з чим погоджуються аристократичні кола. Записується історія не об'єктивно і достовірно, а упереджено і вибірково. Багато історичних фактів залишаються невідомими для прийдешніх поколінь саме через їхню правдивість. Консуело, перебуваючи у підземеллі середньовічного замку, з болем у серці вигукує: «Ah! si les murs des châteaux, si les flots des lacs et des fleuves, si les antres des rochers pouvaient parler et raconter tout ce qu'ils ont vu et enfloué d'iniquités! Le nombre en est trop considérable pour que l'histoire ait pu en enregistrer le détail!» [15, с. 471] («О! Якби стіни замків, якби потоки озер і рік, якби печери скель могли говорити і розповісти про беззаконня, які вони бачили і поглинули! Їхня кількість надзвичайно велика, щоб історія могла записати такі деталі!»). Історія, часто нехтуючи деталями, відтворює минуле у світлі, вигідному для панівних верств. Але прикметно, що, незважаючи на заангажованість історії, здатність «приховувати та замовчувати» події, історична обізнаність необхідна, як пояснює Альберт Консуело, для того, аби правильно розуміти минуле. Безперечно, що важливо знати історію істинну, а не «викривлену».

Змалювання історії як відомостей про минуле суміжне з питанням сприйняття та передачі вже зафіксованого історичного досвіду. «L'érudition ne suffit pas pour expliquer l'histoire («Ерудиції недостатньо, щоб пояснити історію»), – читаємо у «Графині Рудольштадт». – Il faut que cet homme (Saint-Germain. – Л. С.) ait une puissante intelligence et une profonde connaissance du coeur humain» [15, с. 26] («Імовірно, цей чоловік (Сен-Жермен. – Л. С.) наділений могутнім розумом та глибоким знанням людського серця»). І хоча у наведеній цитаті йдеться про знання не історика, а відомого шукача пригод, названого у діалогії «мрійником» і «шарлатаном» («rêveur» et «charlatant» [15, с. 26]), важливим є те, що, за авторською концепцією, для проникнення в сутність плину історії недостатньо лише оперувати фактами, необхідний синтез інтелектуального та чуттєвого рівнів пізнання.

У діалогії висунута також теза про необхідність «відчутти» дух епохи, її колорит, навчитися співпереживати історичним особам із метою рецепції історії та адекватної передачі інформації про минуле. Так, головна героїня не розуміє деяких нюансів поведінки Альберта (передовсім щодо обряду причастя), пов'язаних із історією гуситства, – предметом «наукового» викладу юної баронеси Амалії. Консуело реагує словами: «Je n'y comprends rien du tout» [14, кн.1, с. 266] («Я в цьому зовсім нічого не розумію»). Саме тим, що тлумачення минулого Амалією позбавлене «репробації серцем» («réapprobation par le coeur»), С. Момбер пояснює нерозуміння чеської

історії з боку Консуело [15, с. 138]. Зате трактування Альберта цілком зрозумілі для героїні, оскільки Альбертові здається, що він цю історію пережив і у минулому був її безпосереднім учасником, та тому, що герой вболіває за долю своєї країни та її свободу. І пізніше інша Амалія, сестра пруського короля Фрідріха II, з подивом помітить: «Comme elle (Consuelo. – L. S.) parle d'histoire et de philosophie!» [15, с. 79] («Як вона (Консуело. – Л. С.) говорить про історію і про філософію!»). На що Консуело відповідає: «Hélas! Madame, reprit la Porporina, je suis fort ignorante, et je n'avais jamais rien lu avant mon séjour à Riesenburg. Mais là j'ai tant entendu parler de ces choses, et j'ai été forcée de tant réfléchir pour comprendre ce qui se passait dans l'esprit d'Albert, que j'ai fini par m'en faire une idée» [15, 80] («На жаль! Пані – знову почала Порпоріна – я страшенно необізнана, і ніколи нічого не читала до мого приїзду у Різенбург. Але там я стільки чула про ці речі, і була змушена стільки роздумувати, аби зрозуміти те, що відбувалося в голові Альберта, що врешті-решт у мене склалося певне уявлення»). Отож, у Консуело до інтелектуального пізнання долучаються емоційні роздуми над предметом пізнання, що є своєрідним переживанням історії. У світлі сказаного виокремимо відображений у діалогі ще один показовий спосіб проникнення у «лабіринт ідей та подій минулого», – мистецтво, аналізу та інтерпретації якого у романах «Консуело» і «Графиня Рудольштадт» присвячено дві окремі розвідки [11], [12].

Історію як складний та суперечливий процес розвитку суспільства неможливо уявити без її головного суб'єкта – людини, але дуже часто складаються історичні ситуації, в яких дії людини негуманні та руйнівні для інших людей. Такий перебіг подій оцінюється у діалогі неоднозначно: «La muse de l'histoire, encore aveugle et incertaine, accorde presque qu'il est dans le passé de grands crimes nécessaires et justiciables; mais la conscience inviolable de l'humanité proteste contre sa propre erreur, en réprouvant du moins les crimes inutiles au succès de grandes causes» [15, с. 527] («Муза історії, ще сліпа і невпевнена, майже допускає в минулому великі злочини, необхідні і такі, що можна виправдати; та непорушна совість людства протестує проти власної помилки, засуджуючи щонайменше злочини, непотрібні для успіху великих справ»). Сліпота музи історії явно вказує на контекст правосуддя у цьому випадку. Жорж Санд допускає виправдання жорстоких, однак украй необхідних дій (скажімо, під час гуситських війн). Амалія пояснює Консуело: «Les mœurs du temps étaient farouches et impitoyables sur toute la face de la terre» [14, кн.1, с. 183] («Годішні звичаї були дикими і неблаганими по всій землі»). Але письменниця надає перевагу поміркованим методам впливу порівняно з радикальними. У «Листі Філона до Ігнація-Йозефа Мартіновича, професора фізики Лем-

бергського університету», що завершує діалогію, Альберт немовби читає думки свого співрозмовника Спартака: «Tu veux t'adresser au monde des savants, des patriciens et des riches; tu veux séduire, même les rois, les princes et les prélats, par les charmes de la vérité» [15, с. 559] («Ти хочеш звернутися до світу вчених, патрициїв і багатих; ти хочеш спокусити навіть королів, принців і прелатів принадами істини»). Альберт палко заохочує Спартака до діяльності в обраному ним напрямі, від якого сам Альберт відмовився після багатьох років поневірянь, обравши шлях впливу на іншу верству населення – на народ.

На думку Альберта, кожна особистість вносить свою лепту в загальну історію розвитку людства, що безпосередньо підтверджують такі слова героя: «Nul ne vit en vain; rien n'est perdu. Aucun de nous n'est inutile» [15, с. 573] («Ніхто не живе намарно; ніщо не втрачається. Кожен із нас потрібен»). Ім'я людини несуттєве для Альберта – важливим є внесок в історію людства, провідна ідея діяльності особистості. Герой каже Спартакові: «Ton idée te survivra sous d'autres formes, et tu auras agité les choses présentes avec un plan formidable, des conceptions immenses que le monde n'oubliera pas, et qui porteront peut-être les derniers coups au despotisme social et religieux» [15, с. 558] («Твоя ідея переживе тебе під іншими формами, і ти сколихнеш сучасний стан речей дивовижним планом, неосяжними концепціями, які світ не забуде, і які нанесуть, можливо, останні удари деспотизму соціальному і релігійному»). Світ, вважає Альберт, пам'ятатиме «гігантські задуми», а не ім'я їхнього творця, і саме ці задуми можуть стати руйнівною силою в історії суспільної і релігійної думки, так як надихають прийдешні покоління не імена їхніх попередників, а їхні дії. Твердження Альберта співзвучні євангельській істині: «Ви пізнаєте їх за плодами їхніми» (Євангеліє від Матея, гл. 7; в. 16). Проте, на відміну від біблійного тексту, де добро і зло чітко розмежовуються («Так кожне добре дерево родить гарні плоди, а лихе дерево – плоди погані. Не може добре дерево приносити плодів поганих, ані лихе дерево – плодів добрих» (Євангеліє від Матея, гл. 7; в. 17, 18)), Альберт переконаний: «Tout s'enchaîne, le bien et le mal, pour s'élancer vers l'idéal divin» [15, с. 559] («Все поєднується, добро і зло, щоб поринути до божественного ідеалу»).

Додамо, що типова для літератури проблема добра і зла була актуальною і для французької письменної творчості. Ці питання, зокрема, порушені у класичній філософській прозі Вольтера («Мемнон, або Мудрість людська», «Козі-Санкта», «Кандід, або Оптимізм»), але у ракурсі, відмінному від жоржсандівського. Вольтер відкидає принцип ідеалізації, властивий творчій манері Жорж Санд. Французький просвітник, за словами Олександра Михайлова, «хоче бачити світ таким, яким він є, без

заспокійливих покровів, в які окутував його Лейбніц, але і без апокаліптичних передбачень» [6, с. 9]. Цікаво, що Жорж Санд захоплювалася вченням Готфріда Вільгельма Ляйбніца (Leibniz, 1646–1716). І герої її діалогії Альберт, залишаючи осторонь проблему добра і зла, знаходить витoki історії та політики у філософських поглядах німецького мислителя. Альберт запевняє Спартак: «Je te dis donc avec lui (avec Leibnitz. – L. S.) et avec une affirmation plus forte que la sienne, que l'homme est une trinité, comme Dieu. Et cette trinité s'appelle, dans le langage humaine: sensation, sentiment, connaissance. Et l'unité de ces trois choses forme la Tétrade humaine, répondant à la Tétrade divine. De là sort toute l'histoire, de là sort toute la politique; et c'est là qu'il te faut puiser, comme à une source toujours vivante» [17, 564–565] («Таким чином, я кажу тобі, як і він (Ляйбніц. – Л. С.), і з переконанням сильнішим, ніж його, що людина триєдина як Бог. І ця трійця називається людською мовою відчуття, почуття, знання. Єдність цих трьох речей утворює людську Тетраду, відповідаючи божественній Тетradі. Звідси витікає історія, звідси – вся політика; саме звідси тобі потрібно черпати як із завжди живого джерела»). Та оскільки це питання потребує детальнішого аналізу, продовжимо інтерпретацію попереднього розглядуваної філософсько-історичної проблематики.

Попри цінність діяльності кожної людини, у діалогії обґрунтовується думка про неповторну цінність кожної історичної епохи та віра в поступальний розвиток суспільства. Згідно з позицією наратора, здобутки минулого закладають підвалини для майбутнього. «Sans les nobles chimères du XVIII siècle, aurions-nous conquis les premiers éléments de l'égalité?» [15, с. 482] («Без шляхетних химер XVIII століття чи завоювали б ми перші прояви рівності?» – звучить у «Графині Рудольштадт»). Як переконаний Альберт, «Chaque siècle produit plus de travailleurs pour son triomphe» [15, с. 483] («Кожне століття породжує більше працівників для свого тріумфу»), а кожне нове покоління покликане продовжувати справу своїх попередників, але на порівняно вищому рівні, з більшою результативністю, краще, якісніше, досконаліше. До того ж із кожним десятиліттям світ крокує вперед, «car toute chose humaine gravite sans cesse vers la lumière» [15, с. 539] («тому що все людське тяжіє безупинно до світла»). Власне цим зумовлений історичний оптимізм у «Листі...». Плин історії Альберт визначає як безмежну спіраль, у якій процеси минулого, теперішнього і майбутнього взаємопов'язані та взаємообумовлені. Історія, на думку героя, не має кінця, «Nous gravitons vers l'idéal, et cette gravitation est infinie comme l'idéal lui-même» [15, с. 571] («Ми тяжіємо до ідеалу, і це тяжіння безмежне, як сам ідеал»).

Звернемо увагу на ще один суттєвий момент. У «Листі...» неодноразово фігурує типово-просвітницьке поняття «людство». Тоді як І. Савельєва та А. Полетаєв зазначають, що у романтичній історіографії «національність», «народний дух» «приходять на зміну «людству», «всезагальному розуму» та іншим загальним ідеям XVIII століття» [10, с. 32]. В епоху романтизму у Франції до поняття «людство» апелює філософ утопічно-соціалістичного напрямку П'єр Леру (Leroux, 1797–1871), виносячи його у заголовок свого трактату «De l'Humanité, de son principe, et de son avenir, où se trouve exposée la vraie définition de la religion et où l'on explique le sens, la suite et l'enchaînement du Mosaïsme et du Christianisme» («Про людство, про його принцип і про його майбутнє, з викладом правдивого визначення релігії і з поясненням сенсу, наслідків та зв'язку іудейства і християнства»). Жорж Санд була, як відомо, палкою прихильницею вчення П'єра Леру, чим і пояснюється часте вживання слова «людство» в епілозі діалогії. Французькі коментатори роману «Графиня Рудольштадт» Леон Сельє та Леон Гішар навіть припускають, що окремі сторінки «Листа...» – це немовби «висновки ідей, висловлений у трактатах «Про християнство», «Про людство», і без сумніву, написані рукою самого Леру», однак «формальних доказів бракує» [15, с. 561]. Та і подієвий час діалогії – все ж таки століття XVIII, а не XIX, з огляду на що поняття «людство» постає ознакою місцевого колориту у тексті художнього твору, хоча речник цього слова Альберт – виразник ідей якраз романтичних, а не просвітницьких.

Завершуючи репрезентацію художнього освоєння історії у діалогії Жорж Санд, зазначимо, що романи «Консуело» і «Графиня Рудольштадт» – взірці осмислення історіографії та філософії історії у французькому романтичному філософському романі, у якому мистецьке бачення історії та її філософії перегукується із загальноромантичними філософсько-історичними засадами та увиразнюється своєрідністю індивідуально-авторського мислення.

Безумовно, що розглянуті особливості художньої рефлексії над відтворенням минулої реальності та сутності історіософської думки утворюють лише один з аспектів вивчення історії (перетинаючи межі власне історії) у романах «Консуело» і «Графиня Рудольштадт», водночас розкриваючи широкий спектр для аналізу та інтерпретації. Зокрема викликають зацікавлення питання принципів художнього історизму діалогії та порівняльно-типологічна оцінка характеру осмислення Середньовіччя і Просвітництва у романах Жорж Санд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальзак О. де. Передмова до «Людської комедії»; пер. з франц. В. Шовкун / Оноре де Бальзак // Людська комедія. – К. : Дніпро, 1989–. – (Твори : в 10 т. / О. де Бальзак ; т. 1).
2. Білецький О. Жорж Санд / Олександр Білецький // Всесвіт. – 1984. – №11. – С. 150-160.
3. Білецький О. Роман о призванні артиста / О. Білецький. Зібрання праць : в 5 т. / О. Білецький. – К. : Наукова думка, 1966. – Т. 5 : Зарубіжні літератури. – 1966. – С. 508-535.
4. Виньи А. де. Размышления о правде в искусстве // Литературные манифесты западноевропейских романтиков / Альфред де Виньи. – М., 1980. – С. 420-425.
5. Литвиненко Н. Идеи месмеризма в диалогии Жорж Санд и «Жозефе Бальзамо» А. Дюма // Влияние науки и философии на литературу / Н. А. Литвиненко. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 108-116.
6. Михайлов А. Вольтер и его проза / Вольтер // Философские повести / А. Михайлов. – М., 1985. – С. 3-18.
7. Постова Н. Поэтика французского исторического романтического романа: «Собор Парижской Богоматери» Виктора Гюго / Надежда Серафимовна Постова. – ДонНУ: «Норд Компьютер», 2005. – 129 с.
8. Реизов Б. Французский исторический роман в эпоху романтизма / Борис Георгиевич Реизов. – Л. : Гослитиздат, 1958. – 567 [2] с.
9. Реизов Б. Проблема якобинизма в романе Жорж Санд «Консуело» // Искусство слова / Б. Г. Реизов. – М., 1973. – С. 327-336.
10. Савельева И. История и интуиция: наследие романтиков / Савельева И. М., Полетаев А. В. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 52 с. – (Препринт / WP6/2003/06).
11. Сипа Л. Музика як «геній мистецтва» у діалогії Жорж Санд «Консуело» і «Графиня Рудольштадт» / Лілія Сипа // *Studia methodologica*. – 2009. – Вип. 29. – С. 147-152.
12. Сипа Л. Сутність мистецтва та його види у діалогії Жорж Санд «Консуело» і «Графиня Рудольштадт» / Л. М. Сипа // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – №4. – С. 141-148.
13. Mombert S. Consuelo, «logogriphe» du roman historique // Lectures de «Consuelo», «La Comtesse de Rudolstadt» / Sarah Mombert. – Lyon, 2004. – P. 133-143.
14. Sand G. Consuelo. La Comtesse de Rudolstadt : roman / G. Sand. – Paris : Folio classique, 2004–. – (Œuvres : à 2 v. / G. Sand ; V. 1).
15. Sand G. Consuelo. La Comtesse de Rudolstadt : roman / G. Sand. – Paris : Folio classique, 2004–. – (Œuvres : à 2 v. / G. Sand ; V. 2).
16. Voltaire. Nouvelles considérations sur l’histoire / Voltaire // Histoire de Charles XII / Voltaire [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voltaire-integral.com/Html/16/08DISCOU.html#Remarques SUR>
17. Voltaire. Préface (1754) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voltaire-integral.com/Html/24/07 Preface.html>

Стаття надійшла до редакції 26.03.2011